

EL FREGOLISME EN JOAN BROSSA: PUNT DE PARTIDA
PER TRANSFORMAR PERSONATGES LITERARIS
EN POESIA EXPERIMENTAL

ELISABET CONTRERAS BARCELÓ

Poció

Universitat de Barcelona

1. INTRODUCCIÓ I OBJECTIUS

La present proposta forma part de les investigacions sobre poesia i la seva didàctica que s'estan duent a terme des del grup de recerca POCIÓ (2017 SGR 1668, I+D PID2019-104628RB-I00) de la Universitat de Barcelona.

Durant el curs 2019-2020, en el marc de l'assignatura *El personatge i la seva construcció en els àmbits iconogràfics i iconològics* del Màster d'Educació Interdisciplinària de les Arts de la Facultat d'Educació de la Universitat de Barcelona, es va dur a terme una experiència d'innovació docent per tal d'assolir els objectius del curs que feien referència a la recepció i creació de processos artístics amb finalitats educatives. Aquesta experiència consistia en l'elaboració d'un projecte sobre un personatge literari, a ser possible de la literatura infantil i juvenil, tenint present les diferents disciplines de les quals procedien els alumnes.

En un context multidisciplinar com el que hi havia a l'aula, i amb la voluntat de dissenyar un projecte interdisciplinari en el qual tots els alumnes poguessin sentir-se còmodes, amb independència de quina fos la seva formació humanística-artística prèvia, ens vam plantejar fer una recerca a partir de la investigació-acció amb la següent pregunta de recerca: quins resultats obtindríem si proposéssim als estudiants la realització d'un poema visual o objecte, que, per definició, és frontera de gèneres artístics, per tal que creïn la seva pròpia interpretació d'un personatge literari? Els procediments emprats pels alumnes serien comparables al procés de fregolisme en la creació de personatges que fa Joan Brossa?

A partir d'aquí, es va proposar a l'alumnat l'anàlisi d'un personatge de la literatura, partint de la lectura i visualització de les diferents

versions que se n'han fet, i transformar-lo en un poema experimental -visual o objecte-, tal i com feia Joan Brossa, i acompanyar-lo d'una proposta didàctica per a infants i/o joves en l'àmbit de l'educació formal o no formal.

Tot i que el projecte que es va presentar als estudiants incloïa la recepció, la creació i l'elaboració d'una proposta didàctica, en aquesta investigació ens centrarem en el procés d'anàlisi del personatge en les diferents versions (recepció) i el procés de construcció del poema visual o objecte (creació). Deixarem així, per a futures investigacions, la part didàctica del projecte.

Per tal d'analitzar l'experiència i els seus resultats en relació als objectius plantejats, vam partir de l'observació participativa en tot el procés i es van recollir dades de les memòries que van realitzar els estudiants, sobretot de les parts que feien referència al procés de creació del poema visual o objecte, que eren d'especial interès perquè es podien relacionar amb el procés creatiu de transformisme de Joan Brossa. Finalment, es va realitzar una enquesta posterior a l'experiència realitzada a través del formulari de Google Form, en què se'ls preguntava sobre el procés de creació i els elements utilitzats, així com una valoració general de l'experiència.

Com que totes les dades recollides són textos reflexius dels estudiants, el tractament que s'ha donat a les dades és de caràcter qualitatiu, a través del programa Nvivo (QSR International Pty Ltd: 2016) que ens ha permès establir categories d'anàlisi i reflexionar sobre els resultats de l'experiència.

2. MARC TEÒRIC

2.1. La poesia experimental

La poesia experimental té la capacitat de sorprendre el lector-espectador i l'obliga a buscar noves estratègies per aproximar-se al poema: deconstruir els elements que el conformen, buscar referents coneguts, reflexionar i intentar construir un significat. És per això que, tal i com mostra l'estudi de Bordons i Cavalli (2012), aquest tipus

de poesia comporta importants beneficis en l'educació literària de lectors no experts, i fins i tot ofereix moltes i interessants aplicacions didàctiques a qualsevol nivell educatiu per millorar la competència literària dels estudiants (CONTRERAS i TORRENTS 2020).

Tot i que la crítica literària no ha consensuat una única definició per a la poesia experimental, sovint es refereix a aquest tipus de poesia com a espai integrador i de frontera de diferents gèneres artístics, que permet reflexionar des de camps tradicionalment allunyats com l'art, la dansa, la música, el teatre i la paraula (AUDÍ i BORDONS 2010).

La poesia experimental trenca les fronteres del sentit, dels gèneres, de la lectura i també de l'eterna inspiració i autoria del poeta, que utilitza elements de la realitat directament, seguint la tècnica del *ready-made*. La poesia experimental s'escapa de les definicions tancades. (AUDÍ *et al* 2010: 387)

Joan Brossa fou un dels artistes que van conrear alguns d'aquests tipus de poesia (BORDONS 1988), especialment la poesia visual i la poesia objecte, combinant diferents tècniques com el *collage analògic*, en el primer cas, i la composició amb objectes tridimensionals de la vida quotidiana, en el segon cas, i sempre a través de processos de creació artística basats en la síntesi, la transversalitat de gèneres i la comunicació (MELLINAS 2015). El mateix Brossa, en una entrevista amb Soler Serrano al programa *A fondo* de Radio Televisión Española (1979), definia la poesia visual amb les següents paraules: «La poesía visual es una búsqueda de nuevos terrenos entre lo semántico y lo visual para superar ambos términos (...) La poesía visual, me da la impresión, no es ni dibujo ni pintura, sino que es un servicio a la comunicación.»

En aquesta cerca de nous terrenys entre la semàntica i allò visual, els processos de creació artística de Brossa tenen un element en comú: la transformació, entesa com a filosofia d'acció dinàmica de la seva poesia, que esdevé un valor essencial que s'estengué per tota la seva obra, amb la intenció de convertir-la en comunicació, reflexió i crítica, en un terreny comú on paraules, imatges i objectes dialoguen (BORDONS 1988; AUDÍ i BORDONS 2010).

Aquest transformisme de Brossa s'inspirà, segons el mateix autor, en el transformisme escènic de l'artista italià Leopoldo Fregoli, per qui sentia una «pasión ancestral». D'aquí el que ell anomenà fregolisme.

2.2. El fregolisme en Joan Brossa

Leopoldo Fregoli (1867-1936) era un actor, transformista i cantant italià, proper al futurisme de Marinetti, que va participar del cinema incipient a Itàlia. En les seves actuacions l'actor representava tot de personatges, estava constantment transformant-se i això el convertia en un i en molts a la vegada.

Joan Brossa va veure una actuació d'un imitador de Leopoldo Fregoli a Barcelona quan era jove i el va marcar per sempre en la seva manera d'entendre el teatre i també la poesia. Així ho recordava a l'entrevista en el programa *A fondo* de Soler Serrano (RADIO TELEVISIÓN ESPAÑOLA 1979): «El personaje central se mudaba de cabeza y eso me produjo una admiración y un espanto que todavía me dura.» Aquest interès primerenc per Fregoli i el seu transformisme es fa explícit el 1945, quan l'anomena en dos moments: *La carta dels reis* i *Deu minuts de conversa amb Carles Sindreu*.

«Fregoli, un dels seus referents predilectes, potser el més antic, íntim i complet, l'activitat i la personalitat del qual s'insereixen ben endins de la concepció brossiana de la vida i, consegüentment, del conjunt de la seva pràctica poètica.» (PLANAS 1999: 319)

Segons Planas (1999), la seva obra poètica té un punt d'inflexió durant els anys seixanta, moment en què el poeta augmenta la seva producció de poesia escènica i redueix la producció en altres formes poètiques. Durant aquests anys es pot observar una experimentació amb el llenguatge al marge de la seva literalitat, que tendeix a la síntesi, a la supressió d'elements mínims i a la transformació.

El transformisme de Fregoli implica per a Brossa tornar a l'essència del teatre que és el veritable carnaval, però també és una manera d'aprehendre la realitat en contínua metamorfosi. Suposa un veritable

efecte de distanciament necessari, de manera lúdica i autèntica, per entendre la realitat.

Amb el anys, el poeta convertirà

la transformació que caracteritzava la figura del transformista italià en la clau de volta de la seva ideologia artística, un concepte que es materialitza en la progressiva necessitat de síntesi en la comunicació i en la creació poètica homogènia i transversal en la qual els gèneres són les cares d'una mateixa moneda: la poesia. (MELLINAS 2016: 7)

I aquesta transformació abastarà tota la seva obra poètica, també la poesia visual i objecte i els personatges que la poblen.

2.3. Els personatges de Joan Brossa

Els personatges són un element cabdal en l'obra literària. Són ells qui organitzen el relat a través de les seves característiques, accions i funcions en l'acció, i també donen versemblança i cohesió al relat (LUDGE 1998; BOURNEUF i OUELLET 1975). Així mateix, en l'àmbit de la literatura infantil i juvenil (LIJ a partir d'ara), els personatges tenen una importància capital perquè a part de realitzar totes les funcions esmentades, tenen les seves pròpies particularitats pel fet que són creats per adults, però van dirigits a infants, que són lectors en formació (NIKOLAJEVA 2014). Els personatges de la LIJ organitzen el relat a partir de les seves funcions narratives i també doten el relat de coherència i versemblança. D'aquesta manera esdevenen mediadors entre els lectors en formació i la història: permeten explorar la realitat, transgredir les normes socials establertes, moltes vegades ofereixen una alternativa al món tal i com el coneixem i també esdevenen models socials i de conducta (COLOMER 2002).

Dins de l'heterogènia i basta obra de Joan Brossa també hi trobem personatges de tot tipus, tant a la poesia escènica com a la seva obra visual: algunes vegades com a part d'una obra i d'altres vegades com a obra en si mateixa. A través de l'exposició *A escena. Personatges Brossians*, que va organitzar la Fundació Brossa de Barcelona l'any 2014,

es va poder veure la quantitat i varietat de personatges que poblen l'obra del poeta. Tal i com van recollir Barnés i Bordons (2014), Brossa va dedicar poemes visuals i poemes objecte a personatges populars, treballadors i persones anònimes, però moltes vegades tan sols a un element del caràcter, un defecte o una virtut.

En aquesta corrua de personatges en diferents formats, observem com el poeta, amb voluntat de comunicació, transforma elements quotidians, imatges i lletres, els combina i els integra per construir un nou concepte sobre el qual busca la reflexió. Així és que els seus personatges no es presenten com una suma d'elements quotidians que els conformen, sinó que els mateixos elements aporten significat per a ells mateixos i al conjunt; és a dir, són un personatge, però també són altres aspectes, tal i com feia Fregoli. És a través de la transformació del personatge que el poeta es distancia de la realitat per aprehendre-la i convertir-la en un nou concepte més complex, objecte de reflexió i crítica, tal i com feia Fregoli.

La majoria de personatges de Brossa són persones anònimes, virtuts o defectes humans, com per exemple, *Jardiner* (1985-1988), *L'intellectual* (1991) o *Empleat* (1989); o són conegudes, com per exemple, *Charlie* (1996), *Lady* (1997), *Homenatge a García Lorca* (1996) o *Elegia al Che* (1967). Tanmateix trobem altres personatges que fan referència a personatges llegendaris, mitològics o literaris. Alguns són utilitzats per les connotacions que tenen, per destacar més una virtut o un defecte humà que per l'obra literària en si mateixa. Per exemple, *Vampir* (1989) o *Faune* (1998). En canvi trobem tres personatges que representen una reescriptura d'un personatge literari: *Simbad* (1995), *Escanyapobres* (1989) i *Novella II* (1989). Cadascun dels personatges, com tota la seva obra, té diferents nivells de lectura i et convida a rellegir l'obra original a la qual fa referència. Es tracta de poemes objecte que combinen elements quotidians dotats d'una forta càrrega simbòlica. A través de la seva composició, es pot observar com Brossa elabora una nova versió del personatge, transformat, i convida a la reflexió crítica.

Per exemple, a *Simbad* veiem una copa de conyac amb un mirall a dins, des d'on penja un ham. Si rellegim la història de *Les mil i una nits*, en el llibre sisè hi trobarem en Simbad amb un calze ple de joies.

En aquesta versió, el joc simbòlic i les referències esmentades ens farien pensar que Brossa suggereix que el tresor més preuat, en el fons no són joies, sinó un mateix. El cas de *l'Escanyapobres*, també convida l'espectador a reflexionar. Hi apareix un barret de copa alta, que recurrentment en l'obra de Brossa simbolitza les classes benestants, al costat d'una calavera. Tot el conjunt sembla una clara al·lusió al protagonista de Narcís Oller al final de la novel·la i, a la vegada, no deixa de ser una crítica social. Finalment, *Novella II*, amb una hèlix de vaixel·l i un lloro al damunt ens recorda l'obra de R.L. Stevenson, *L'illa del tresor*, referent d'aventures de joventut.

Simbad (1995) /
Font: MACBA

Escanyapobres (1989) /
Font: MACBA

Novella II (1989) / Font: Arxiu G. Bordons

En aquests casos, es pot observar com a través del fregolisme, Brossa crea una reescriptura dels personatges, transformats per la pròpia mirada de l'artista, i convida l'espectador a tornar a l'obra i a reflexionar sobre els diferents aspectes alludits.

3. METODOLOGIA

En una edició anterior de l'assignatura *El personatge i la seva construcció en els àmbits iconogràfics i iconològics* del Màster d'Educació Interdisciplinària de les Arts, s'havia proposat fer un projecte sobre un personatge literari, basat en l'anàlisi de la seva simbologia i iconografia i s'acompanyava d'una proposta didàctica. A partir de l'observació participativa es va evidenciar que aquest plantejament tenia alguns problemes: suposava que tots els estudiants tenien un nivell de coneixements literaris bastant avançats i no es tenia en compte que els estudiants havien cursat prèviament graus en diferents disciplines humanístiques o artístiques; en conseqüència, els resultats d'aprenentatge no eren els esperats. Per tant, el projecte necessitava un canvi de plantejament.

Sense perdre de vista que el projecte havia d'atendre aquells objectius relacionats amb la recepció i creació de processos artístics amb finalitats educatives, calia redissenyar-lo sobre un personatge literari amb vocació interdisciplinar, per tal d'incorporar els coneixements previs que els estudiants poguessin tenir d'altres disciplines artístiques i aconseguir així un major enriquiment amb l'experiència.

En aquest context, en el curs 2019-2020, ens vam plantejar modificar la proposta. Si bé es va considerar oportú mantenir la part de l'anàlisi del personatge literari a partir de les lectures realitzades durant el curs, es va incorporar l'elaboració d'una reescriptura d'un personatge literari a través de la poesia experimental. Es va escollir aquest gènere perquè, tal i com ja s'ha comentat, és frontera de diferents disciplines artístiques, permet molta llibertat de creació, amb la qual cosa era fàcil engrescar els estudiants; a més a més, ens permet oferir una visió més àmplia de la literatura i donem a conèixer un gènere poc treballat a les aules. Per tal d'oferir un model d'artista que hagués fet obres semblants a les que es demanaven als estudiants, vam optar per Joan Brossa, els seus personatges i el seu fregolisme, que més endavant també ens serviria per comparar-lo amb el procés que seguirien els estudiants.

D'aquesta manera, estaríem davant d'una recerca qualitativa centrada en la investigació-acció (SANDÍN 2003), ja que segons recull Na-

varro Asencio, la investigació-acció, la podem considerar «como un proceso indagatorio sobre la realidad educativa que combina acción y reflexión sobre la propia práctica con el propósito de mejorarla» (NÁVARRO ASENSIO 2017: 153)

3.1. Participants

L'experiència objecte d'estudi es va plantejar en un grup de 11 estudiants (3 homes i 8 dones) d'entre 22 i 32 anys, que provenien d'estudis diferents: Comunicació i Indústries Culturals, Humanitats, Art i Disseny, Il·lustració, Art Dramàtic i Interpretació Social. Tots els participants van ser degudament informats i van donar el seu consentiment de participar en la recerca.

3.2. Desenvolupament

El projecte es va desenvolupar durant dos mesos, des que es va presentar la proposta fins que els estudiants van presentar els seus projectes i van entregar les memòries. En una primera sessió, es va presentar l'obra de Joan Brossa, es va llegir bibliografia sobre la seva poètica i concepció artística i, finalment, es van analitzar i interpretar alguns dels personatges que es poden trobar en la seva vasta obra. A continuació, es va presentar el projecte amb les diferents fases: selecció d'un personatge literari (a poder ser de la LIJ), anàlisi d'aquest en diferents versions, reescriptura del personatge a través d'un poema visual o objecte i elaboració d'una proposta didàctica, que en aquesta ocasió no serà objecte d'estudi. En una segona sessió, es va fer una posada en comú, en la qual cada estudiant va presentar el personatge que havia escollit i va exposar, a grans trets, l'anàlisi d'aquest. Finalment, 6 setmanes més tard, es van dedicar quatre sessions a presentar els projectes de manera individual i es van lliurar les memòries. Un cop acabat el curs, es va facilitar als estudiants un qüestionari de pregunta oberta a través de Google Form, en què se'ls demanava que fessin una valoració de l'experiència.

Les dades per a la recerca es van recollir de la memòria que els estudiants van fer del projecte, tant de la part d'anàlisi del personatge com de la creació del poema visual o objecte, i del qüestionari de pregunta oberta a través d'un Google Form. Tant en un cas com en l'altre, es va fer especial atenció a les fases del procés de transformació del personatge literari en poema visual o objecte, per tal d'assolir els objectius de la recerca: analitzar els resultats de l'experiència en relació als objectius del curs i observar si els estudiants seguien les fases del procés creatiu de transformisme en els personatges de Joan Brossa. Com que la totalitat de les dades provenen de reflexions dels estudiants s'han analitzat de manera qualitativa a través del programa NVIVO (QSR INTERNATIONAL PTY LTD 2016). Amb aquest programari s'han pogut processar les dades i crear diferents categories d'anàlisi de manera inductiva (CRESWELL 2012), agrupades en tres grans blocs: recepció del personatge, transformació del personatge en poema visual o objecte i valoració de l'experiència, algunes amb subdivisions i d'altres no. D'aquesta manera, les categories d'anàlisi van ser les següents:

Taula 1. Relació de categories d'anàlisi.

<i>Categoria</i>	<i>Descripció de la categoria</i>
Recepció del personatge	Aspectes relacionats amb el procés de recepció i anàlisi del personatge literari.
Lectura/ visualització de versions	Valoració del personatge a partir de la lectura/ visualització de les seves versions.
Anàlisi del personatge	Anàlisi del personatge en relació amb la història i els altres personatges.
Deconstrucció del personatge	Essència del personatge, significat, símbols i metàfores analitzades.
Transformació del personatge en poema visual o objecte	Aspectes relacionats amb la creació del poema visual o objecte.

<i>Categoria</i>	<i>Descripció de la categoria</i>
Tècnica	Tècnica utilitzada per a la creació del poema visual o objecte.
Elements utilitzats	Aspectes relacionats amb els materials que s'utilitzen i el seu significat.
Valoració de l'experiència	Aprenentatges, habilitats, coneixements adquirits durant l'experiència i altres comentaris valoratius.

Font: Elaboració pròpia.

4. RESULTAT I DISCUSSIÓ

4.1. Resultats

Els resultats s'han obtingut a partir del buidatge i l'anàlisi qualitativa de les memòries que els estudiants van realitzar sobre el projecte, a partir de les categories establertes, i d'un qüestionari de pregunta oberta de Google Form que se'ls va facilitar a posteriori. Així com dels 11 participants, el 100% va entregar la memòria del projecte que va ser sotmesa al buidatge i anàlisi de les dades, només el 58% d'estudiants va respondre el qüestionari de valoració de l'experiència.

4.1.1. Recepció del personatge

El primer pas del projecte va ser, evidentment, escollir un personatge literari del qual se n'haguessin fet altres versions en qualsevol manifestació artística, per tal de tenir-ne diferents visions. El 63,6% dels estudiants van escollir un personatge significatiu per a ells per algun motiu; mentre que el 36,3% va escollir un personatge de qui en sabia ben poc, però els despertava la curiositat. Tot i que podien escollir versions del personatge en qualsevol manifestació artística, cal dir

que tots els estudiants van optar per versions cinematogràfiques, literàries o teatrals; només un alumne va incorporar versions pictòriques.

Taula 2. Relació dels estudiants i personatges escollits.

<i>Estudiant</i>	<i>Personatge</i>
Id. 01	Robin Hood de <i>Les aventures de Robin Hood</i> de H. Pyle.
Id. 02	La Rosa d' <i>El Petit Príncep</i> d'A. Saint-Exupéry.
Id. 03	Frodo Bolsón d' <i>El senyor dels anells</i> de J.R.R. Tolkien
Id. 04	Alicia d' <i>Alicia al país de les meravelles</i> de L. Carroll.
Id. 05	El monstre de Frankenstein de <i>Frankenstein o el modern Prometeu</i> de M. Shelley.
Id. 06	Malèfica de <i>La Bella dorment</i> dels germans Grimm.
Id. 07	Matilda de <i>Matilda</i> de R. Dahl.
Id. 08	El Grinch de <i>Quan el Grinch va robar el Nadal</i> de Dr. Seuss.
Id. 09	La sireneta de <i>La sireneta</i> d'H.C. Andersen.
Id. 10	Jo de <i>Donetes</i> d'L. M. Alcott.
Id. 11	Nora de <i>Casa de nines</i> de H. Ibsen

Font: Elaboració pròpia.

Després d'escollir el personatge, calia conèixer a fons el personatge seleccionat en la seva versió original i en dues reescriptures posteriors, com a mínim. Mentre el 18,18% dels estudiants fa una aproximació objectiva al personatge, el 81,81% en fa una aproximació personal, és a dir, el presenten a partir del vincle que els uneix amb aquest. Sovint la relació amb el personatge venia de lluny, però en algunes ocasions la relació ha sorgit o s'ha vist alterada durant el projecte. Veiem-ne tres exemples²: el primer mostra una relació amb el personatge que prové de la infantesa de l'estudiant, el segon mostra

2. Totes les transcripcions són literals, no han estat corregides.

com la nova aproximació al personatge ha suposat un canvi en la relació amb aquest, i el tercer, que no coneixia el personatge de primera mà, hi estableix un fort vincle:

«(...) este es un análisis profundamente personal. (...) El caso de Robin Hood es especial; la producción de Disney fue una de las primeras películas que recuerdo haber visto de niña y me enamoré de ese zorro-hombre con tal intensidad, que condicionó de manera visible mi atracción hacia parejas reales.» Estudiant Id. 01

(llegint *El petit príncep*) «em vaig trobar a mi mateixa subratllant totes les parts del llibre on es parlava de la Rosa i adonant-me de coses que no m'estaven agradant gaire i que anteriorment no havia notat.» Estudiant Id. 02

(Referint-se al monstre de Frankenstein) «s'ha fet creure que la creació era malvada des de l'inici. Però si ens posem a raonar veuríem com tots els seus arguments tenen el pes suficient per fer-nos qüestionar fins a quin punt ell és la víctima.» Estudiant Id. 05

Després de presentar el personatge i justificar-ne la tria, els estudiants van procedir a fer-ne una anàlisi. El 90,9% dels alumnes van realitzar una anàlisi seguint les lectures que es van dur a terme durant el curs (LODGE 1998; BOURNEUF i OUELLET 1975), i van establir la funció i el rol que desenvolupa el personatge en la història i la seva relació amb la resta de personatges, tant en la versió original com en les diferents reescriptures que s'analitzen. D'aquests, el 80% en van fer una anàlisi en profunditat de totes les seves versions, fent notar les variacions del personatge. No obstant això, el 20% no va poder aprofundir tant en l'anàlisi perquè hi havia poques versions del personatge o perquè aquestes eren molt semblants a la versió original. Va ser el cas de Malèfica, la bruixa dolenta de la Bella dorment, que no és fins a les versions de dibuixos animats de Disney que la podem conèixer una mica millor. Un altre cas molt semblant és el del Grinch, les reescriptures del qual fan una interpretació molt literal de l'original.

Com a conseqüència de l'anàlisi en profunditat del personatge i les seves versions, els estudiants van arribar en un 90,9% a l'essència del

personatge a través també de la interpretació dels seus símbols, iconografia i iconologia i van poder-ho justificar. Vegem-ne tres exemples:

«la esencia de quien es Robin Hood, quien en el fondo-fondo, es puro corazón y naturaleza. El resto de características que tiene, como el ser excelente arquero, alegre, irreverente y valiente son completamente suyas, claro que sí. Pero detrás de ellas, late un corazón suave y fácil de conmover y una necesidad de naturaleza que lo diferencia de héroes similares.» Estudiant Id.01

«el único aspecto físico que Dahl destaca en su libro son los grandes ojos de la pequeña. Los describe como tiernos e inocentes, pero serán el elemento central de su máximo poder” (en referència a Matilda).» Estudiant Id. 07

«Jo té dos moments que defineixen molt bé la seva essència com a personatge. El primer d'ells és quan es talla els cabells. (...) Un altre moment clau és quan Laurie li confessa els seus sentiments i li demana matrimoni.» Estudiant Id.10

4.1.2. Transformació del personatge en poema objecte i/o poema visual

A partir de l'anàlisi del personatge i la interpretació dels seus símbols i metàfores, els estudiants van procedir a transformar-los en un poema visual o objecte. El 63,63% dels estudiants va optar per l'elaboració d'un poema objecte, tridimensional, amb objectes quotidians; i el 36,36% van realitzar un poema visual amb diferents tècniques: collage analògic, muntatge fotogràfic, composició amb lletres, colors i textures i jeroglífics amb emoticones, tots processats amb eines digitals.

Si parem atenció als elements utilitzats i al valor simbòlic que els hi atorguen, podem observar que el mateix 90,9% dels estudiants que havien fet una anàlisi del personatge seguint les lectures del curs van fer transformacions reeixides (LODGE 1998, BOURNEUF i OUELLET

1975). Tant si ja tenien un vincle amb el personatge en qüestió com si el van crear durant el projecte, l'estudiant va ser capaç de justificar els elements escollits i explicar-ne el valor simbòlic i metafòric que li concedien; fins i tot van fer-ho i van manifestar-ho explícitament a la memòria del projecte o en el qüestionari posterior, aquells alumnes que no van poder fer una anàlisi tan profunda perquè no hi havia massa versions del personatge o eren molt similars a l'original.

El 10,10% dels alumnes que no va realitzar una anàlisi del personatge en les diferents versions a partir de la seva caracterització, funció i rol en la història i respecte la resta de personatges, va tenir veritables dificultats a l'hora de transformar el personatge. Com que no n'havien fet una interpretació completa i profunda, l'essència i complexitat d'aquest no quedava clara i els va resultar impossible justificar els elements utilitzats en la composició, així com atorgar-los valor simbòlic i metafòric.

Vegem algunes de les propostes més reeixides i la justificació dels estudiants:

Imatge 1. El monstre de Frankenstein

«Vaig anar a buscar l'essència del llibre per trobar algun element suficientment potent i que fos capaç de commoure de la mateixa forma que ho havia fet amb mi el llibre de Frankenstein al llegir-lo. Havent captat que la introducció d'òrgans naturals en un element sorgit de l'artificialitat era l'alma mater vaig decidir centrar-me en aquella idea.» Estudiant Id. 05

Imatge 2. ¿Qué tengo en el bolsillo?

«Buscaba trabajar con elementos cotidianos y sencillos y dotarlos de un significado enrevesado o complejo con gran fuerza, importancia y simbolismo dentro de la obra y el personaje (Bilbo Bolsón)». (Representa) “un instante vital tanto para Bilbo Bolsón como para toda la historia y hechos que le seguirían después, tanto en el Hobbit como El Señor de los Anillos.» Estudiant Id.03

Imatge 3. Malèfica

«És important destacar que dins d'aquest pot s'hi troben les ales de la protagonista, Malèfica, i que aquestes gairebé ocupen tot l'espai —creant així un ambient de claustrofòbia i angoixa—. Les ales com hem dit, són el símbol més apreciat de la protagonista, les quals simbolitzen la seva llibertat i el seu empoderament com a dona i fada.»
Estudiant Id. 06

Imatge 4. Alícia a través del mirall

«L'Alícia viu les aventures fantàstiques a través de somnis però mentre les està vivint, tant ella com el lector, pensem que són reals i que formen part de la ficció narrativa que ens regala Lewis Carroll. Paral·lelament, quan veiem el poema objecte de l'Alícia creurem que el peó reflecteix tant el taulell (el país de les meravelles o el món a través del mirall) com el peó (l'Alícia), no obstant això, quan el veiem amb més deteniment veurem que si el mirem de manera frontal, és a dir, com es veuria el peó si tingués ulls i estigués mirant-se a l'espill, no s'hi reflexa. Així doncs, trobem dos escenaris: un escenari amb l'Alícia (el taulell) i un escenari aparentment idèntic a l'anterior però sense l'Alícia (el mirall) que simbolitzarien la realitat i el món oníric que viu Alícia.»
Estudiant Id. 04

Imatge 5. Casa de muñecas.

«La casa de muñecas es una elegante jaula de pájaros. En su interior vemos a 4 muñecas Barbies, dispuestas en diferentes posturas y mirando a diferentes direcciones, vestidas con diferentes disfraces, representando a Nora en el cuadro de la obra en el que su marido, la induce a bailar “La Tarantela” frente a los invitados, en una noche de celebración. Nora, atrapada en su contexto, ve la vida tras las rejas, como un pájaro que espera la ocasión de descuido para abrir la jaula y emprender vuelo.» Estudiant Id. 11

4.1.3. Valoració de l'experiència

Tot i que només el 58% dels estudiants van respondre al qüestionari de pregunta oberta de Google Form i, per tant, representen una mostra parcial, és significatiu que el 100% valoressin l'experiència de manera positiva.

El 28,57% dels estudiants fan referència a la llibertat que implica treballar amb poesia visual o objecte i de quina manera els va permetre apropar-la a les seves disciplines artístiques. El 57,14% fan referència a com han pogut entendre millor el personatge fent un exercici tan creatiu. Finalment, el 14,28% manifesta que a través de la poesia experimental havien pogut comunicar el seu personatge als companys. Vegem alguns dels comentaris que fan els estudiants:

«Molt positiva, mai m'hagués plantejat fer un anàlisi d'un personatge per a la creació d'un poema objecte d'aquest i crec que és un exercici creatiu que et permet aprofundir més en el personatge en si i aportar el teu punt de vista.» Estudiant Id. 04

«Enriquecedora, ya que fue un proyecto dinámico en el cual se me permitió llevar el tema a mi área y de esta manera aprender a través durante el proceso del mismo. » Estudiant Id. 08

«Transgressora, positiva al 100%, didàctica i un gran exercici per potenciar la reflexió» Estudiant Id. 05

«En un principio fue bastante confuso, pero una vez que vimos algunos ejemplos y he comprendido de qué se trataba, las ideas comenzaron a salir como fuegos artificiales; ninguna parecida a los ejemplos vistos, sino totalmente diferentes. Me gustó poder resumir en algo hecho por mis manos a mi personaje favorito de toda la vida.» Estudiant Id. 01

«Una experiencia enriquecedora puesto que nos hace ver al personaje desde otras perspectivas, abstrayéndolo de la psicología y dándole vida desde la forma, el color, el volumen y el espacio. Una manera de materializar las sensaciones y los sentidos que estimulan lo que enmarca (contexto) al personaje, acorde a lo que se puede extraer de el o de ella en una obra.» Estudiant Id. 11

«Molt positiva perquè vaig tenir la sensació que el meu missatge, a partir del poema-objecte, va arribar als meus companys. I considero que és el més important sempre que creem alguna cosa.» Estudiant Id. 10

4.2. Discussió

Un cop analitzades les dades podem corroborar que la poesia experimental ofereix moltes possibilitats didàctiques per treballar l'educació literària, tant des del punt de vista de la recepció com de la creació literàries, tal i com plantejaven els estudis de Bordons i Cavalli (2012) i Contreras i Torrents (2020). Tot i que un terç dels estudiants coneixien Joan Brossa i algunes de les seves obres, segons mostren les dades, va ser de gran utilitat oferir bibliografia sobre l'artista i analit-

zar el transformisme dels seus personatges perquè els alumnes tinguessin una idea més clara de què s'esperava d'ells.

Si ens centrem en el procés de transformació dels personatges literaris, tal i com queda reflectit a les dades recollides de les memòries dels estudiants i al qüestionari final de pregunta oberta, es pot observar que és molt similar al procés de creació artística de Joan Brossa. Els estudiants analitzen el personatge, la seva iconologia i la seva iconografia, en la seva versió original i en diferents reescriptures. N'interpreten la seva complexitat, l'aprehenen i se'n distancien. Llavors escullen entre poesia visual i objecte, i, a través de les tècniques que dominen millor, transformen aquest personatge amb elements i materials utilitzats com a símbols i com a metàfores de la seva manera d'entendre'l. Així, podem observar com la creació del personatge en poesia experimental es basa en l'aprehensió, el distanciament i la comunicació de la complexitat d'un caràcter al llarg de diverses versions, però a la vegada des d'una mirada personal. Aquesta voluntat de síntesi, transversalitat, transformació i comunicació que observem en els personatges transformats dels nostres estudiants no dista tant del fregolisme de Joan Brossa i dels seu anhel de copsar la realitat en metamorfosi continua i del seu transformisme com a únic mitjà per distanciar-se i aprehendre-la (AUDÍ i BORDONS 2010; BORDONS 1988; MELLINAS 2016; PLANAS 1999).

Els personatges transformats dels estudiants busquen comunicar la seva pròpia interpretació del personatge, amb les virtuts o defectes, a partir del seu rol en la història i la seva funció en relació als altres personatges, tal i com exposen Lodge (1998) i Bourneuf i Ouellet (1975). En aquest sentit, les dades revelen que la recepció d'aquest en diferents versions ha estat clau en tot el procés per oferir, des de la poesia experimental, la seva pròpia versió, no només a l'hora de la realització de la pròpia anàlisi del personatge, sinó també en el moment d'extreure l'essència d'aquest i transformar-lo. Així hem vist com aquells estudiants que no realitzaven una anàlisi acurada del personatge, no en copsaven la seva complexitat ni la seva essència i en conseqüència, el poema objecte o visual, no aconseguia el distanciament necessari per transformar-lo de manera reeixida. En aquests casos l'estudiant oferia una versió parcial del seu caràcter o en destacava un tret físic o una virtut o defecte, però sense comprendre'l com a part

d'un tot i, en conseqüència el poema objecte o visual acabava essent una versió molt literal de l'original.

De la mateixa manera que feia Brossa (BARNÉS i BORDONS 2014), els estudiants han combinat objectes quotidians, imatges, lletres i fotografies, en funció de la tècnica emprada. Per una banda, aquells que van optar per fer un poema visual van realitzar un collage analògic, un muntatge fotogràfic o una composició amb lletres, colors, textures i/o emoticones. Tanmateix, fos quina fos la tècnica emprada, tots els estudiants van fer ús d'eines digitals, especialment programes d'edició d'imatges, no només per a la composició i distribució dels elements, sinó també per aconseguir els mateixos elements (fotografies, lletres de diferents colors i mides, textures, imatges). D'aquesta manera, mentre que els poemes visuals de Brossa sobre personatges eren collages analògics, realitzats a partir de retalls de lletres, línies i retalls de diaris o altres tipus de documents, els estudiants, evidentment, aconsegueixen una composició més sofisticada, però, sense que suposi un canvi substancial respecte a l'obra de Brossa.

Per altra banda, els estudiants que van escollir fer un poema objecte van utilitzar objectes tridimensionals d'ús quotidià, alguns dels quals van ser modificats (canvi de color, ratallat, trencat, etc.). D'una manera comparable a Brossa, aquests elements són escollits pel seu valor metafòric i simbòlic i són distribuïts en la composició del poema amb la voluntat de convidar l'espectador a la reflexió, des del distanciament de la transformació.

Tant en el cas dels poemes visuals com en el cas dels poemes objecte, en les creacions que sí que partien d'anàlisis profundes, es pot observar com tots els elements que els conformen estan dotats de càrrega simbòlica, iconològica i iconogràfica, i així ho expliquen els estudiants en les seves memòries. Els diferents elements que conformen el poema tenen valor metafòric i simbòlic en ells mateixos i en el conjunt del poema, per tal de suscitar la reflexió en els companys-espectadors, tal i com també feia Brossa a través del seu fregolisme (MELLINAS 2016; PLANAS 1999)

Per últim, cal destacar que l'experiència ha estat molt ben valorada per part dels estudiants, tal i com recullen les dades abans exposades, tant pel que fa a la recepció com a la creació literàries, perquè els

ha permès aprofundir en el coneixement d'un personatge i reinterpretar-lo des de la seva perspectiva, amb total llibertat tècnica, i a través d'un gènere poc conegut, frontera entre les diferents disciplines artístiques, en el qual tothom ha manifestat haver-s'hi sentit còmode.

5. CONCLUSIONS

La present investigació de caràcter qualitatiu, basada en la investigació-acció, ens permet reflexionar sobre la pròpia pràctica docent, a la vegada que contribueix a la recerca del camp de la didàctica de la literatura, encara que sigui de manera indirecta, ja que s'ha presentat una proposta didàctica en l'àmbit de l'educació literària i se n'han analitzat els resultats.

Si tenim present les preguntes de recerca que motivaven la investigació podem concloure que (1) el projecte de transformació de personatges literaris en poemes visuals o objectes, per tal d'assolir els objectius del curs relacionats amb la recepció i creació literàries en l'àmbit educatiu, ha estat un èxit, ja que el 90,90% dels estudiants ha realitzat de manera satisfactòria una anàlisi literària del personatge tenint present les lectures de narratologia treballades (LODGE 1998; BOURNEUF i OUELLET 1975), i han elaborat la seva pròpia interpretació d'aquest personatge a través d'un poema visual o objecte, que en plasmava l'essència i convidava a la reflexió, utilitzant tècniques artístiques interdisciplinars.

Així mateix, (2) quan s'ha analitzat el procés creatiu dels estudiants, hem pogut observar que aquest és comparable als fregolismes de Joan Brossa: en la síntesi i l'anàlisi per aprehendre tota la complexitat del personatge al llarg de les diferents versions, la conceptualització, la transformació amb tota la càrrega simbòlica i metafòrica dels elements que el componen, i finalment, la comunicació que convida a la reflexió en els companys-espectadors (BORDONS 1988; MELLINAS 2016; PLANAS 1999).

En definitiva, ha estat una experiència molt enriquidora —tant pels estudiants com pel professorat— que ha permès que el 90,90% dels estudiants adquirissin els coneixements de teoria literària que eren

objectiu del curs, independentment del grau de coneixements previs que tinguessin. I és que per poder realitzar la transformació d'un personatge en poema experimental de manera exitosa, cal conèixer-lo molt bé. Així mateix, fins i tot els estudiants a qui els quedaven molt lluny les classes de literatura, s'han sentit còmodes treballant amb un gènere de frontera, que ha estat un veritable punt de trobada entre moltes disciplines.

BIBLIOGRAFIA

- AUDÍ I BORDONS (2010): Marc Audí i Glòria Bordons, «Els entra-i-surts del poeta. Roda de llibres (1969-1975) de Joan Brossa o la recerca d'un nou llenguatge entre la imatge i la paraula», dins: Maria Muntaner, Mercè Picornell; Margalida Pons i Josep Antoni Reynés (ed.): *Transformacions: llenguatges teòrics i relacions interartístiques (1975-2000)*, Barcelona, Palma de Mallorca: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Edicions UIB i Institut d'Estudis Baleàrics; «Biblioteca Miquel dels Sants Oliver» núm. 36, p. 77- 102
- AUDÍ, BORDONS I COSTA (2009): Marc Audí, Glòria Bordons i Lis Costa, «La poesia experimental, poesia fronterera: concepte, característiques i recepció», dins: Alfons Gregori (coord.): *Discurso sobre fronteras - fronteras del discurso: estudios del ámbito ibérico e iberoamericano*, Lask: Oficyna Wydawnicza LEKSEM, p. 383-393.
- BARNÉS I BORDONS (2014): Judith Barnés i Glòria Bordons, *A escena. Personatges brossians*. Disponible en línia a: < <https://www.fundaciojoanbrossa.cat/wp-content/uploads/2020/09/Dossier.-A-escena.-Personatges-brossians.pdf> > [Consulta: 4 desembre 2020]
- BORDONS (1988): Glòria Bordons, *Introducció a la poesia de Joan Brossa*, Barcelona: Edicions 62.
- BORDONS I CAVALLI (2012): Glòria Bordons i Daniela Cavalli, «Mecanismes de Percepció de la Poesia Visual: Brossa i Viladot, 1970», *Catalan Review*, núm. 26, p. 85-106.
- BOURNEUF I OUELLET (1975): Roland Bournef i Real Ouellet, *La novela*, Barcelona: Ariel.
- BROSSA I TÀPIES (1969): Joan Brossa i Antoni Tàpies, *Frègoli. Poesia literària i visual i disseny del llibre, amb litografies d'Antoni Tàpies*, Barcelona: Ed. Sala Gaspar.

- COLOMER (2002): Teresa Colomer, *Siete llaves para valorar las historias infantiles*, Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez.
- CONTRERAS BARCELÓ I TORRENTS SUNYOL (2020): Elisabet Contreras Barceló i Julieta Torrents Sunyol, «Reciclant Brossa: una experiència didàctica de poesia experimental en la formació inicial de mestres», *Bellaterra Journal of Teaching & Learning Language & Literature*, vol 13 (1), p. 23-42. Disponible en línia a <<https://revistes.uab.cat/jtl3/article/view/v13-n1-contreras-torrents/802-pdf-ca>> [Consulta: 4 desembre 2020]
- CRESWELL (2012): John W. Creswell, *Qualitative inquiry and research design: choosing among five traditions*, Thousand Oaks: Sage.
- LODGE (1998): David Lodge, *El arte de la ficción*, Barcelona: Península.
- MELLINAS (2015): Héctor Mellinas, *Joan Brossa i la renovació del transformisme*. Disponible en línia a <<http://hdl.handle.net/2072/261339>> [Consulta: 4 desembre 2020]
- MELLINAS (2016): Héctor Mellinas, «Fregolisme o la renovació d'una disciplina», pròleg a l'edició de *Poesia escènica X: Fregolisme o monòlegs de transformació (1965-1966) de Joan Brossa*, Tarragona: Arola Editors, p. 7-17.
- NAVARRO ASENCIO (2017): Enrique Navarro Asencio (coord.), *Fundamentos de la investigación y la innovación educativa*, Logroño: UnirEditorial.
- NIKOLAJEVA (2014): Maria Nikolajeva, *Retórica del personaje en la literatura para niños*, México DF: Fondo de Cultura Económica.
- PLANAS (1999): Eduard Planas, «Presència de Frègoli a la Poesia Escènica de Joan Brossa. Resull de peces de fregolisme o monòlegs de la transformació, escrites entre 1965 i 1966», *Assaig de teatre: revista de l'Associació d'Investigació i Experimentació Teatral*, 18, p. 319-354. Disponible en línia a <<https://raco.cat/index.php/AssaigTeatre/article/view/145575>> [Consulta: 20-01-2021].
- QSR INTERNATIONAL PTY LTD (2016): NVivo Qualitative Data Analysis Software.
- RADIO TELEVISIÓN ESPAÑOLA (1979): Radio Televisión Española, A fondo Joan Brossa. Disponible en línia: < <https://www.youtube.com/watch?v=Dc7bU2T5Ym4> > [Consulta: 4 desembre 2020]
- SANDÍN (2003): Mari Paz Sandín, *Investigación cualitativa en educación: fundamentos y tradiciones*, Madrid: McGraw-Hill.